

TAUTSKOLAS IDEJA VARAS HIERARHIJAS DISKURSĀ

Gvido Straube

Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors.
Zinātniskās intereses: Latvijas jauno laiku vēsture, pašreiz strādā pie Vidzemes zemnieku skolu vēstures 17.–18. gadsimtā.
E-pasts: gvido.straube@lu.lv

Latvijas un Igaunijas jauno laiku vēsturē izveidojies priekšstats, ka t.s. zviedru laikos – 17. gadsimtā Zviedrijas valsts ir izrādījusi īpašas rūpes par Baltijas provinču zemnieku, respektīvi, vienkāršās tautas izglītību, kā rezultātā viņu izglītība piedzīvojusi strauju izaugsmi. Savukārt Lielais Ziemeļu karš nesīs ne tikai postu zemei, bet arī pagrimumu izglītības jomā. Tomēr daži jau 20. gadsimta sākumā veiktie pētījumi apšaubīja šo pieņēmumu, savukārt arhīvos atrodamie avoti viennozīmīgi signalizē, ka 17. gadsimtā tomēr nenotika vērā ņemamas izmaiņas uz labo pusi zemnieku izglītībā, kamēr 18. gadsimtā ir konstatējama virkne fakti, kas norāda gan uz samērā strauju zemnieku skolu tīkla pieaugumu, gan zemnieku izglītības kāpumu. Skola un jo sevišķi tautskola arvien vairāk kļūst par varas hierarhijā esošo institūciju rūpju objektu.

Atslēgas vārdi: baznīca, skola, zemnieks, izglītība, valsts.

Skola un jo sevišķi tautskola, ko šodien labāk pazīstam ar terminu *vispārējā izglītība* un vēl labāk, ja priekšā stāv varas vārdiņš *obligātā*, cilvēces vēstures attīstībā ieņēmusi būtisku vietu, un drīz pēc doktora Martina Lutera uzsāktās reformācijas t.s. konfesionālisma laikmetā tā sāka modināt varas gaitēnos pastiprinātu interesi, jo tajā saskatīja šo varu stiprinošu elementu. Kā norāda Heincs Šillings (*Heinz Schilling*), šajā laikā sociālo attiecību veidošanā sevišķa nozīme bija sociālajām un reliģiskajām izmaiņām, kur īpaša loma tika atvēlēta baznīcas pozīciju stiprināšanai, kuras kompetencē bija tālāka visaptveroša politiskās un sabiedriskās dzīves organizēšana.¹ Šos uzdevumus baznīca daļēji centās īstenot caur savā stingrā pakļautībā un uzraudzībā esošajām skolām. Centralizētas valsts viena no iekšējām nepieciešamībām ir nedaudz izglītots, valsts varai uzticīgs un uztī-

cams pavalstnieks, un skola šajā virzienā var būt labs valsts interešu realizētājs. Tāpēc, sākot ar 17. gadsimtu, varas struktūras visos līmeņos jeb hierarhijā skolas jeb tautas izglītības jautājumi regulāri tika aktualizēti, lai gan praktiskas darbības ne vienmēr bija veiksmīgas un nereti vispār izpalika. Līdz ar to šī raksta mērķis ir mēģināt noskaidrot, kādi bija varas struktūru plāni attiecībā uz vienkāršās tautas izglītošanu, kādas darbības tās veica un kā tas viss realizējās skaudrajā dzīves patiesībā Vidzemē.

Latvijas un jo sevišķi Vidzemes guberņas vēstures historiogrāfijā 17. gadsimts ieņem īpašu vietu kā veiksmes stāsts, kura viena no nodaļām ir latviešu zemnieku izglītība.² Nenoliedzami, starp 1600. un 1700. gadu varam atrast vairākas valsts hierarhijas reprezentantu aktivitātes, tādējādi būtiski atšķirot 17. gadsimtu no iepriekšējā. Jau karalisko liceju nodibināšana Rīgā, Tērbatā (Tartu) un Rēvelē (Talinā) un universitātes atvēršana Tērbatā ir vērā ņemami fakti reģiona izglītības sistēmas attīstībā.

Zviedrijas 17. gadsimta realitātes, jo sevišķi samērā labais zemnieku stāvoklis valstī, neviļus prasīja sagaidīt no tās valdniekiem zemnieku kārtai draudzīgu un labvēlīgu politiku arī pēc veiksmīgi aizvadītā kara ar Poliju (1600–1629) jauniegūtajā Vidzemes provincē. Šīs cerības pastiprināja zviedru karaļnama īpašā ieinteresētība attīstīt zemnieku kārtu kā zināmu reālu pretspēku aristokrātijai, kas pamazām tika attālināta no savām agrākajām pozīcijām varas struktūrās.

Jau 1625. gadā – četrus gadus pēc Rīgas ieņemšanas un faktiskas Vidzemes iegūšanas – Zviedrijas karalis Gustavs II Ādolfs vēlējās baznīcu vizitācijās noskaidrot tautas izglītības stāvokli jaunajā provincē un to uzdeva izdarīt toreizējam Vidzemes luteriskās baznīcas superintendentam Hermanim Samsonam (*Herman Samson*).³ Tomēr toreiz vēl interese par tautas izglītību tā arī palika tikai uz papīra, jo reāli pasākumi pēc stāvokļa apzināšanas nesekoja, vismaz vēstures avoti tādus neuzrāda.⁴ Dažreiz piesauktā Vidzemes ģenerālgubernatora Juhana Šites (*Johan Skytte*) runa 1630. gadā Tērbatas ģimnāzijas atklāšanā, kurā tika pieminēta zemē valdošā gara verdzība, kas tiekot uzturēta, lai varētu arī miesu turēt verdzībā, vairāk tomēr liecina, ka izglītības jomā nekas ievēribas cienīgs joprojām vēl nav paveikts,⁵ respektīvi, viss vēl priekšā.

Pēc nepilniem desmit gadiem – 1634. gadā augstākās varas izdots Virskonsistorijas un vizitāciju likums noteica, ka mācītājiem regulāri jāapmeklē sava pastorāta zemnieki un šo vizīšu laikā

jānoskaidro viņu, it sevišķi jaunatnes zināšanas ticības lietās. Tikmēr prāvestiem bija ikgadējās prāvesta iecirkņa vizitācijās draudzēs jāapjautājās par tur eksistējošām skolām.⁶ Tomēr tas vēl nenozīmēja, ka daudzviet Vidzemē būtu jau bijušas skolas un jaunatne tiktu regulāri apmācīta. Labākajā gadījumā retā vietā kāds ķestera statusā esošs vīrs varbūt iemācīja zemnieku bērniem obligāto lūgšanu minimumu un dziesmas, varbūt katķismu,⁷ un tas arī bija viss.

1650. gadā pirmo reizi uz valdības vēlmi uzlabot zemnieku izglītības organizāciju oficiāli reaģēja arī Vidzemes konsistorija, norādot mācītājiem draudzēs, ka “katrai baznīcai jābūt savam ķesterim, kurš prot zemnieku valodu un arī vāciski un kurš varētu mācīt jaunatni, par ko viņš saņemtu ķesteru zemi un akcidenceš”.⁸ Līdz ar to tieši šī ķesteru institūta radīšana, kas būtu daļēji pielīdzināms arī skolotāja statusam, kļuva par zviedru valdības vienu no pirmajiem reālajiem pasākumiem Vidzemes zemnieku izglītības attīstībā. Tomēr naivi cerēt, ka šo konsistorijas (kas toreiz, pateicoties Zviedrijas specifiskai politikai baznīcas jomā, bija t.s. tīrā konsistorija un sastāvēja tikai no garīdzniekiem, nevis kā agrāk un vēlāk, kad pusi veidoja laicīgas personas un pusi garīgas) aicinājumu bruņniecība steidza tūlīt izpildīt. Tās atbilde bija nepārprotama: “Ja pie kādas baznīcas pastāv ķesteru zeme, tad to varētu izdevīgi piešķirt joprojām ķesterim, bet, kur tādas nav, lai paliek pa vecam, jo nevar uzkraut bruņniecībai un apvidiem jaunas nastas.”⁹

Ko savos ikdienas pienākumos draudzē tāds ķesteris varēja darīt? Šķiet, ka dažbrīd vēstures literatūrā šim amata vīram ir piešķirta pārāk liela nozīme. Pamatā viņa pienākumos ietilpa diezgan ierobežots funkciju klāsts – aizvietot mācītāju ļoti noteiktos gadījumos – noturēt lūgšanu mācītāja prombūtnes reizē vai kādā attālā kapelā vai mājās, kristīt jaundzimušo, ja viņa dzīvībai draud briesmas un nav laika gaidīt uz mācītāju, sagatavot jauniešus iesvētībām, iemācot (iekaļot) nepieciešamos dievvārdus. Ja ķesterim bija laba balss un muzikālā dzirde, tad viņš bija atbildīgs par dziedāšanas nodrošināšanu gan dievkalpojumos, gan pie mirušo izvadīšanas.

Pietiekami attapīgs cilvēks faktiski visus obligāti iemācāmos tekstus zināmā laikā, klātesot attiecīgajos mācītāja vadītajos pasākumos, varēja iemācīties no galvas, un viņam nebija vajadzība pašam mācēt lasīt, kas arī bieži bija 17. gadsimta ķesteru realitāte.

Zviedru zemnieku skolu politiku glorificējošie vēsturnieki ar prieku 1668./1669. gada vizitācijās konstatē ķesteru klātbūtni drau-

dzēs, kautrīgi gan piebilstot – “šeit un tur” (*hier un da*), un kā īpašu sasniegumu vēl pēc desmit gadiem ierauga vienu draudzi, kas savam ķesterim, ja viņš mācīs zemnieku bērniem lasīt, solās maksāt ar labību.¹⁰ Te gan jāprecizē, ka tas tiek solīts nākotnē un attiecīgajā momentā nemaz nav, kam maksāt. Ķestera nepieciešamību katrā draudzē un viņa eventuālās darbības saturu noteica 1668. gadā ar kāda landrāta ieteikumu, ka ķesteriem vajadzētu ceļot pa draudzi un mācīt zemnieku bērnus, ka “ir Dievs, Dieva vārds, Svētā Trīsvienība, mūžīga dzīvošana un elle” un ka ir jāiet uz baznīcu un jāsaņem svētais vakarēdiens.¹¹ Tomēr, kā uzsver vācbaltiešu vēsturnieks Heinrihs Šaudīns (*Heinrich Schaudinn*), šie regulējumi vēl neko nepaveica, lai varētu nopietni runāt par kādiem pasākumiem ar reālu efektu zemnieku izglītošanā, kamēr nav ieviesti draudzēs “skolmeistari” kā amats ar konkrētu cilvēku.¹²

1673. vai 1674. gadā no Vācijas Vidzemē ieradās Johans Fišers (*Johan Fischer*), kurš ieņēma šejienes luteriskās baznīcas augstāko garīgo amatu – viņš kļuva par Vidzemes ģenerālsuperintendentu,¹³ tādējādi nonākdams uz ļoti augsta pakāpiena varas hierarhijas piramīdā. Jaunatnācējs esot izrādījis īpašu interesi par latviešiem un igauņiem, un tas esot lielā mērā sekmējis to, ka Fišers jau drīz aicinājis uz Vidzemi mācītāju Ernstu Gliku (*Ernst Glueck*) ar virsuzdevumu paralēli savai profesionālai darbībai Alūksnes draudzē ķerties pie Bībeles tulkošanas latviski.¹⁴ Uz to ģenerālsuperintendentu pamudināja arī 1681. gada vizitācijās iegūtie bēdīgie rezultāti, kas rādīja, ka provincē nav nevienas kārtīgas skolas.¹⁵

Nenoliedzamās simpātijas pret vienkāršo tautu un ieinteresētība tās garīgā izaugsmē, vispirmām kārtām kļūstot par īstiem un ticību izprotošiem kristiešiem, lika mācītājam Glikam atvērt savā draudzē trīs skolas zemnieku bērniem.¹⁶ Glikis bija iecerējis ar šo skolu beidzēju līdzdalību tālāk attīstīt zemnieku izglītību Vidzemes latviešu daļā, vispirms jau savā prāvestijā, turklāt labākajiem būtu jākļūst par citu nākamo skolotāju sagatavotājiem. Šīs pirmās trīs skolas durvis vēra 1683. gadā, un jau 1684. un 1685. gadā to audzēkņi sāka patstāvīgas darba gaitas Kokneses prāvestijas zemnieku skolās.¹⁷

Krievvalodīgajā literatūrā atrodamas arī dažas norādes par Glikas aktivitātēm Alūksnes draudzes teritorijā dzīvojošo krievu izglītības jomā. Kā norāda A. Čuma, tie bija no Krievijas aizbēgušie raskoļņiki. Par viņu izglītošanu līdzīgi latviešiem Glikis kopā ar Johanu Fišeru esot runājis ar Zviedrijas karali 1684. gadā savas vizītes laikā

Stokholmā.¹⁸ Bet vēl skaidrāka norāde par to ir paša Glika vēstule 1699. gadā: “Es nepaliku tomēr bezdarbībā un ar Dieva žēlastību jau sagatavoju krievu valodā skolas grāmatas un turu pie sevis mājā [...] pavecu krievu garīdznieku, kurš kalpo man par palīgu, tulkojot slāvu Biblii vienkāršā krievu valodā [...] un uz šiem darbiem, kas devuši labumu latviešiem, mani pamudina ar vēstulēm no Vācijas un no Maskavas, jo sevišķi Golovins, cara sūtnis.”¹⁹ Interesanti, ka no krievu gūsta, kurā Glikis nonāca pēc Alūksnes aplenkšanas un krišanas, viņš 1703. gadā ar Pētera I gādību un ne bez savas bijušās kalpones Martas Skavronskas, vēlākās jau pieminētā valdnieka sievas Katrīnas palīdzības, nonāca Maskavā, kur organizēja tulku skolu. Pirms tam tāda arī bijusi un to vadījis kāds Nikolajs Švimers, kurš vienlaikus strādājis Sūtņu palātā par latīņu, vācu, zviedru un holandiešu valodas tulku.²⁰ Šī skola bija veidota pēc Rietumeiropas ģimnāziju parauga ar lielu svešvalodu uzsvaru mācību priekšmetos. Skolas ricībā bija arī vairāki Glika veidoti tulkojumi krieviski: luterāņu katķisms, vācu gramatika u.c., kopsummā septiņi tulkojumi,²¹ to skaitā slavenā pedagoga Jana Amosa Komeniusa darbi,²² kurus drukātus gan pats tulkotājs nepiedzīvoja, jo 1705. gadā mira; tie nonāca pie Vernera Pausa, kurš no Glika pārņēma skolas vadīšanu.²³

Tas pats Johans Fišers bija “vainīgs” pie tā, ka ar karaļa norādījumu ģenerālgubernators Hastfers 1687. gadā Vidzemes landtāgam lika priekšā faktiski jau atkārtoti pieņemt lēmumu, ka katrā baznīcā jābūt ķesterim, kurš būtu nodrošināts ar t.s. ķestera zemi un iztikas ienākumiem un kura uzdevums būtu jaunatnes izglītošana. Tāpat ir jābūt skolas ēkai, kur ziemā notiktu zemnieku bērnu apmācība. Tas viss tika pamatots ar viņa majestātes lielo mīlestību pret padotajiem un rūpēm par viņu labklājību, bet tā nav iespējama, ja cieš dievbijība un netiek kopts Dieva vārds, taču ar to provincē esot grūtības un daudzviet vēl pastāvot pagāniska tumsība un elku pielūgšana. Tāpēc Zviedrijas valdība ne bez lieliem izdevumiem ir likusi pārtulkot latviski un igauniski Biblii un pavēlējusi to iespiest, kā arī pilsētās un laukos dibināt draudzēs zemnieku skolas. Tāpat bruņniecībai un muižniecībai uzdots rūpēties, lai dažās kroņa muižās vēl līdz nākamajai ziemei, kur tas iespējams, tiktu netālu no baznīcas uzbūvēta skolas ēka un skolotājs viņa izdzīvošanai nodrošināts ar nelielu zemes gabalu, bet muižniecībai jā rūpējas, lai zemnieki savus bērnus sūtītu šais skolās.²⁴ Tātad joprojām viss iepriekšējais ir bijis tikai sarunas pie lielu vīru galdiem, kamēr reālajā dzīvē nekas nenotika un Glika ak-

tivitātes saistāmas tikai ar viņa pārziņā esošajām teritorijām, respektīvi, viņa vadīto draudzi un prāvesta iecirkni. Turklāt, kā savos ziņojumos augstākstāvošām varas struktūrām atzīmējis pats Alūksnes mācītājs, nācās bieži sastapties ar nepārvaramiem šķēršļiem. Viena no būtiskākajām problēmām bija sabiedrības vairākuma neizpratne par izglītības noderīgumu, cita – valstij kā varas reprezentantam attiecībā uz tautas izglītošanu nebija nedz konkrēta un detalizēta plāna, nedz arī tā realizācijai atvēlēti līdzekļi, turklāt par lēmumu nepildīšanu faktiski nevienam nedraudēja kādas nopietnas sankcijas. Tomēr šis landtāga lēmums ļauj dažiem vēsturniekiem 1687. gadā redzēt Vidzemē lauku skolu skaitu tādā daudzumā, ka kopš šī momenta var runāt par draudžu skolu reālu vēstures sākumu.²⁵

Pieminētajā landtāga lēmumā ietverta karaļa prasību turpmāka realizācija sastapās ar reālām grūtībām, no kurām nopietnākā bija skolotāja darbības materiālais nodrošinājums. Tomēr var apgalvot, ka zviedru politikai Vidzemē un jo sevišķi muižu redukcijai bija jābūt tiem pasākumiem, kas varētu būtiski atvieglot šo jautājumu risināšanu. Vidzemes pārvēršana par gandrīz tikai kroņa domēni faktiski it kā nedrīkstēja radīt kādas problēmas atrast zemes gabalu ķesterāta iekārtošanai, un vēršanās pie muižniecības ko darīt lietas labad faktiski nebija ļoti aktuāla kopējā procesā, jo tās īpašumā bija palikusi tikai maza daļa muižu – mazāk nekā sestā daļa.²⁶ Tomēr tik viegli lietas uz priekšu nevirzījās. Piecus gadus pēc 1687. gada landtāga lēmuma zemnieku skolu lietās tā pieņēmējiem nebija pamata būt apmierinātiem ar lēmuma izpildi. 1692. gada landtāgā notika pat sadursme starp Vidzemes bruņniecību un Zviedrijas karaļa pārstāvi gubernatoru Eriku Zopu (*Eric Soop*), kurš aizvietoja izbraukušo ģenerālgubernatoru Jākobu Johanu Hastferu (*Jacob Johan Hastfer*), – muižnieki sūdzējās, ka muižu redukcija ir iedzinusi viņus dziļā nabadzībā, kamēr Zops pārmeta, ka visās kroņa baznīcās esot jau zemnieku skolas un zemnieku bērnu valoda kļuvusi kopta un kristīgi tīkama, kamēr muižnieku kā patronu pārziņā esošajās baznīcās skolu vēl trūkst.²⁷ Diemžēl faktus, kas apstiprinātu Zopa teikto, līdz šim atrast nav izdevies. Līdz ar to lielā mērā zviedru varas pārstāvja runa bijusi klaja demagoģiska propaganda un vēršanās pret muižniecību kā absolūtam monarham nevēlamu opozīciju, jo jāņem vērā, ka tieši šajā landtāgā Cēsis savas aktivitātes izvērša arī slavenais Johans Reinholds Patkuls (*Johan Reinhold Patkul*), iesniedzot landtāgam un vēlāk karalim sūdzību par redukcijas kaitīgumu un izprovocējot tiesas

procesu, kas 1694. gadā noslēdzās ar šai politiskajai situācijai loģisku iznākumu – zemes muižniecības kā kārtas iznīcināšanu un muižniecības pārstāvju nežēlīgu sodīšanu.²⁸

Vēsturnieks Aleksandrs Tobīns (*Alexander Tobien*) šajā sakarā rezignēti raksta, ka no muižu redukcijas iegūtie 543 000 dālderu sudrabā, kas tagad nonāca valsts kasē, ļautu bez problēmām ierīkot daudzas skolas, tomēr joprojām sekmju šajā virzienā nebija, un nav īsti skaidrs, vai problēma bija zemnieku ignorancē pret skolām vai arī zemnieku bērniem nebija kur iet – tādas skolas reāli nepastāvēja. Tāpēc ģenerālsuperintendents Fišers vērsās pie karaliskās majestātes ar lūgumu, lai viņš ar savām pilnvarām piespiež muižu rentniekus (ne vairs muižniekus!) ko darīt skolu labā.²⁹ Uzklusījis šo lūgumu un izlēmis beidzot panākt kādas reālas darbības, 1694. gadā karalis jau bija spiests būt konkrētāks un pieprasīja nekavējoties ķesteriem viņu darbības nodrošināšanai izdalīt draudzē ¼ arkla zemes.³⁰

Tomēr šķiet, ka absolūtais vairums šo lēmumu bija vairāk demonstratīva rūpju par nabaga pavalstniekiem izrādīšana, nevis reāla rīcība ar taustāmu rezultātu, jo, lai arī tika daudz un bieži runāts un tapa vesela virkne rīkojumu, likumu un cita veida oficiālu dokumentu, tajos ietvertu ideju īstenošanas kontrole un sodīšana pat par ļoti augsto pavēļu nepildīšanu nesevoja. Un tā jau kuro reizi arī 1690. gada landtāgā tika runāts par nepieciešamību veicināt un uzlabot provinces baznīcu un skolu celtniecību³¹ un atzīmēts, ka Dieva apzināšana vislabāk sekmējama caur šo abu institūciju attīstību,³² bet tālāk viss joprojām ritēja pa vecam. Katra landtāga beigās bruņniecība solījās “baznīcas salabot, skolas uzbūvēt un zemnieku jaunatni ziemā tām centīgi nodot”.³³

Tajā pašā laikā baznīcu vizitācijās ziņas par darbojošām zemnieku skolām atrast nav iespējams. Turklāt jāņem vērā, ka šī gandrīz permanentā nepieciešamība labot un būvēt zviedru laikos bija gluži vai maniākāla un baznīcas un skolas kā nepieciešamie būvobjekti parādījās arī garākos sarakstos starp krogiem, stadulām, ceļiem un tiltiem, dzīvokļiem un nocietinājumiem, 1690. gadā vēl klāt nāca salpētera vārītavas – un vienmēr tas viss sagādāja problēmas, jo, kā atzīmēts tajā pašā 1690. gada landtāgā, galvenais šo smago darbu veicējs ir zemnieks, kam vairs nav spēka tikt galā ar daudzajiem objektiem, tāpēc pabeigšanas termiņi, par spīti visiem bruņniecības solījumiem un apņemšanām, tiek kavēti.³⁴ Un nebija jau arī grūti minēt kādus attaisnojošos iemeslus nepadarītajam – grūtais ekonomiskais stāvoklis

un muižnieku finansiālā nespēja vieniem pašiem segt visus darbus, tāpēc būtu labi saņemt arī kādu naudisku atbalstu no kroņa neizsmeļamās kases.³⁵

Par spīti Lielajam Ziemeļu karam, kad domāt par zemnieku skolām varētu vispār nebūt laika, Vidzemes konsistorija tomēr joprojām turpināja izrādīt interesi par skolu lietām, par ko liecina baznīcu draudžu iesniegtie ziņojumi.³⁶ Skolu vēstures Baltijā pētnieks Johans Heinrihs Guleke (*Johann Heinrich Guleke*) šo interesi vērtē kā visnotaļ iepriecinošus sākumus zemnieku izglītības attīstībā, vienlaikus ar nožēlu atzīmējot, ka Lielais Ziemeļu karš to visu iznīcinājis un bijis jāpaieš gandrīz gadsimtam, lai dzēstu šī posta pēdas.³⁷ Te gan būtu jāuzdod pētniekam jautājums: kas ir tas “viss”, ko iznīcināja karš, un vai reāli bija precīzi zināms zemnieku skolu skaits, kuras tad tika iznīcinātas?

Tādējādi, kā norāda Šaudīns, 17. gadsimtā tika likti pamati Vidzemes draudžu skolu sistēmai, tomēr par kādu vispārīgu mērķu sasniegšanu šajā laikā nevar būt ne runas,³⁸ turklāt šie mērķi vēl bija pārāk neskaidri. Vēl labāk situāciju raksturojis tā paša Šaudīna piesauktais E. Ulmans, kurš raksta, ka tas tomēr “vēl nebija pat sākums, jo arī sākums daudzās vietās vēl nebija radīts”.³⁹

Pēc Krievzemes panākumiem Lielajā Ziemeļu karā Baltijas bruņniecības 1710. gada kapitulācija Pēterim I jau savā pirmajā punktā garantēja vietējās evaņģēliski luteriskās baznīcas privilēģijas, un tai vēl ilgu laiku bija lemts palikt par galveno un faktiski arī vienīgo institūciju, kuras rūpju lokā bija vietējo pamatiedzīvotāju garīgās un kultūras dzīves organizācija.

Tomēr, tikko bija aplukuši lielgabali un Rīgā parakstīti akorda punkti, Pēteris I jau 1711. gadā caur ģenerālgubernatoru baronu fon Lovenvoldi 13. decembrī pavēlēja atjaunot zemnieku skolu darbību un gādāt, lai zemnieku bērni tās apmeklētu un lai tur, kur nav skolotāju, tie tiktu pieņemti darbā.⁴⁰ Atbildība par šo monarha rūpju realizāciju gūlās uz Vidzemes bruņniecību un vietējo luterisko baznīcu.

Jau 1713. gadā notika baznīcu ģenerālvizitācija, kuras viens no galvenajiem mērķiem bija it kā izpostīto draudžu skolu atjaunošana. Iegūtā aina bijusi drūma, jo neko citu kā tikai postu tā nerādīja. Valmierā, kur par mācītāju darbojās Noihauzens, kurš ļoti aktīvi centās atjaunot baznīciskumu, tika konstatēts, ka skola vēl nav uzcelta, bet par skolotāju jau ir izvēlēts cilvēks – kāds Kauguru zemnieks. Arī Salacas draudzē kā skolotājs darbojās kāds zemnieks, kurš prata dziedāt un no reizes uz reizi veica kristīšanu un kuru komisija negribēja

definēt kā štata skolotāju (*ordentlicher Schulmeister*). Tikai pie Valkas Ēveles draudzē ar 1610 dvēselēm komisija sastapa skolotāju ar 12 apmācībā esošiem skolēniem.⁴¹

1721. gada Vidzemes landtāgā bruņniecība atzina par nepieciešamu darīt zināmu landrātiem, kā zemē, respektīvi, Vidzemē, varētu palīdzēt nodrošināt baznīcas un skolas ar izveicīgiem darbiniekiem, kuri spētu tikt galā ar problēmām juku laikos.⁴² Turpat arī atzīts, ka vizitācijas būtu jāorganizē katru gadu,⁴³ jo tā varētu labāk sekot notikumam attīstībai un savlaicīgi iejaukties.

1727. gada Vidzemes landtāgā ģenerālsuperintendents Heinrihs Bruinings (*Heinrich Bruining*) iesniedza priekšlikumus, kā šajā provincē uzlabot skolu un baznīcu lietas. Daži landrāti un daži bruņniecības pārstāvji tos gan izlasīja, taču nepieņēma un nodeva atpakaļ kancelejai turpmākai uzglabāšanai un eventuālai pilnveidei.⁴⁴ Pēc piestrādes landtāga beigās tomēr šajā jautājumā tika pieņemts lēmums, ka skolu un baznīcu uzlabošanā ir kas jādara un baznīcu remontam un būvniecībai jāpiešķir no publiskās naudas ik gadus 1200 valstsdālderu.⁴⁵

Kaut arī Šaudīns raksta, ka ar atjaunošanu nākamajos divos gadu desmitos gāja grūti,⁴⁶ tomēr pareizāk būtu šo procesu definēt kā izveidi vai jauncelsmi. Par to lieliski liecina 1723. un 1729.–1732. gadā organizētās vizitācijas, kuru laikā ieraugāmi ļoti lēni un mazi uzlabojumi lauku skolu lietās. No septiņām draudzēm, kuru vizitācijas materiāli pieļauj kādu salīdzinājumu (1731. g. pret 1723. g.), piecās – Ropāžos, Mālpilī, Liezērē, Piebalgā, Dzērbenē – vērojams progress. Ap 1730. gadu no visām Vidzemes 60 draudzēm 37 bija latviešu, un starp tām 19 bija draudzes skolas, un var pieļaut, ka kāda bija pagājusi secen vizitatoriem, jo dažas bija arī muižās. Šāda tipa skolas oficiāli vizitācijas komisijai izdevās konstatēt deviņās vietās – 1723. gadā Inciemā Straupes draudzē, Lejasciemā, ko toreiz apkopa no Alūksnes, Rankā Jaunpiebalgā, Kārļos Valmieras draudzē, Engēļartos un Nuķos Mazsalacas draudzē, kā arī 1731. gadā Lubānā, Ļaudonā un divās muižās Dzērbenes draudzē. Tajā pašā laikā vizitācijas sniedz informāciju par skolotājiem, kuru skaits pat pārsniedz skolu skaitu – 37 draudzēs tādi ir 39, bet te jāņem vērā, ka daži no viņiem pildīja tikai ķestera pienākumus un mācāmo bērnu viņiem nebija. Kā norāda Šaudīns, to lielākā daļa nāca no t.s. mazvāciešiem un paralēli ķestera un skolotāja pienākumiem praktizēja arī kādu amatu, pretējā gadījumā ienākumi būtu bijuši par mazu, lai normāli dzīvotu. No zemnieku vidus nāca retais, un tas tiek skaidrots ne tik daudz ar sa-

gatavotības, cik ar darbaroku trūkumu pagastos un muižās, kādēļ neviens zemnieks nevarēja atļauties pamest savu saimniecību. Jebkurā gadījumā starp 1723. un 1730. gadu tika konstatēti 10 šādi “nevāci”, kuri, kā izrādās, nāca no savām muižām, un tikai viens no viņiem bija izņēmums – viņš nāca no Kurzemes.⁴⁷

Lai arī šo situāciju gan vēsturnieki, gan laikabiedri toreiz vērtēja kā nepietiekamu, jau paviršs tās salīdzinājums ar 17. gadsimtu mums tomēr liek secināt, ka šajā īsajā pēckara laikā bija noticis nozīmīgs pieaugums – tā 17. gadsimtā varēja runāt par maksimāli piecām Glikas skolām, bet tagad to bija vismaz piecreiz vairāk. Protams, šo situāciju nevajadzētu glorificēt, jo darāmā bija vēl ļoti daudz un ne aiz katra skolotāja bija prāvs bērnu pulciņš. Pārāk bieži vizitācijās vēl nāksies konstatēt, ka skolotājam nav skolēnu, un iemesli varēja būt visdažādākie. Par šo laiku arhīvos ir informācija par 11 skolās esošo bērnu skaitu, un tas vidēji svārstās starp 5 un 10. Viskuplāk apmeklēta bija Piebalgas draudzes skola – tur zinībās smēlās 19 mazie piebaldzēni, Daugavgrīvā – 14, Lubānas muižas skolā – 11. Tikmēr Liepupē skolotājam jau otro gadu bija tikai viens skolēns.

Par to, ka arī 18. gadsimtā no valsts puses tika izrādīta interese par baznīcu un lauku skolu stāvokli, liecina 1730. gada valdības dekrēts. Tajā norādīts, ka blakus daudzām joprojām sliktā stāvoklī esošām baznīcām arī daudzi pastorāti un lauku skolas ir līdzīgi un ir nepieciešama steidzīga to savešana kārtībā.⁴⁸ Arī Vidzemes landtāgā par to tika runāts un lēmumos tika prasīts sakārtot gan ēkas, gan arī skolotājiem nodrošināt viņu eksistencei paredzētos ienākumus.⁴⁹ Iniciatīva sākotnēji nāca no luteriskās baznīcas puses, kas lūdza godājamos landrātus spriest par šiem aktuālajiem jautājumiem.⁵⁰ Landtāgs arī izteica neapmierinātību ar vispārējo situāciju zemnieku iesaistīšanā kristietībā – landrāti bija pārliecināti, ka daudzviet mācītāji un skolotāji “vai nu veic savus amata pienākumus vienaldzīgi, vai arī ar savu slikto dzīves veidu rada lielu sašutumu”. Lai tādas lietas novērstu, tika piedāvāts biežāk rīkot vizitācijas, un landrāti šādu pieeju atbalstīja un nolēma griezties ar priekšlikumu pie Virskonsistorijas.⁵¹

Svarīgs aspekts izglītībai labvēlīgas vides radīšanā ir lasāmvielas esamība. Nenoliedzami 18. gadsimtā zemniekam pieejamo grāmatu saraksts bija mizerabls un tajā dominēja klasiskā baznīcas literatūra – Bībele un dziesmu grāmata. Diemžēl arī šeit bija jāastopas ar problēmām, kuru risināšanā iesaistījās Vidzemes bruņniecība savā kārtas sapulcē – landtāgā. Klajā bija nācis jauns Jaunās derības tulkojuma

latviešu valodā izdevums, ar kuru tika cerēts uzlabot latviešu zemnieku kristīgumu. Tomēr nezināmu iemeslu dēļ “augstais kronis” bija konfiscējis prāvu daļu metiena, par ko tika izteikta neapmierinātība 1730. gada landtāgā, jo būtiski samazinājās iespējas to izdalīt lielam skaitam zemnieku.⁵²

1735.–1736. gadā Vidzemē tika veikta skolu ģenerālvizitācija, kas ne tikai deva eksaktus skaitļus par lauku skolu stāvokli guberņā,⁵³ bet arī apliecināja varas pārstāvju interesi par zemnieku izglītošanu. Ģenerālvizitāciju lieliski papildina baznīcas virspriekšnieku barona Kampenhauzena (*Johann Balthasar von Campenhausen*) un fon Buddenbroka (*von Buddenbrock*) vadītā baznīcas vizitācija latviešu Vidzemē 1739.–1740. gadā. No 63 Vidzemes draudzēm, kas tika vizitētas, tikai 13 nebija prasītās baznīcas draudzes skolas: Carnikavā, Skultē, Dikļos, Limbažos, Āraišos, Ērgļos, Liepā, Dzērbenē, Palsmanē, Kalsnavā, Alūksnes filiāldraudzē Lejasciemā un Zeltiņos, Lizumā. No tām 10 draudzēs skolas un skolas zemes nebija bijis kopš Ziemeļu kara laika, kamēr Palsmanē saskaņā ar 1727. gada mācītāja Blaufūsa (*Blaufuss*) iecelšanas protokolu skola bijusi. Lejasciemā skola bija vēl 1723. gadā, bet tad nodegusi; Kalsnavā 1731. gadā darbojies centīgs skolotājs, bet 1736. gadā no viņa vairs nebija ne vēsts. Savukārt Dikļos viena no muižniecēm – grāfiene Lovenvolde (*Lovenwolde*) likusi Dikļu stārasta dēlam “informēt” skolēnus. Citviet arī filiālēs bija skolas – tāda bija Dzērbenes draudzes filiālē Drustos. Bet jau pēc pāris gadiem Kampenhauzena vadītās vizitācijas laikā Rīgas apriņķī tika konstatētas bez skolām tikai piecas draudzes: Carnikava, Skulte, Dikļi, Limbaži un Aloja, kur 1731. gadā skola gan bija. Cēsu apriņķī tādas atpalcējas bija četras draudzes: Āraišu, Ērgļu, Dzērbenes un Palsmanes. Ērgļu draudzē skola bija filiālē Ogres muižā, kā arī divi muižnieki Jumurdā bija nodibinājuši skolu, kuras uzturēšana nākotnē tika nodrošināta ar testamentu. Palsmanē fon Coekels (*Zoekell*) 1733. gadā ierīkoja muižas skolu, kurā 1739. gada vizitācijas laikā skanēja 43 skolēnu balsis.⁵⁴ Situācija patiešām bija būtiski mainījusies, kādēļ Klepers pat secina: “Tagad vairs neapmierinās ar 1 skolu draudzē, bet dažās draudzēs tās jānodibina pat vairākas.”⁵⁵

Tajā pašā laikā tas neliedza Vidzemes luteriskās baznīcas garīgajai galvai ģenerālsuperintendentam Jākobam Benjaminam Fišeram (*Jacob Benjamin Fischer*), kurš simpatizēja piētismam un arī brāļu draudzēm, kritiski pārmet muižniecībai, ka tā ir nepietiekami stingra attiecībā uz zemnieku skolu lietām.⁵⁶

Arī 1737. gada Vidzemes landtāgā tika aktualizēts skolu jautājums (iespējams, iepriekšējā gadā notikušās skolu vizitācijas rezultātu ietekmē), kā vienmēr, kopā ar baznīcām, un tika nolemts tālāk uzdot Virskonsistorijai risināt šīs problēmas.⁵⁷ Nākamajā landtāgā 1742. gadā tas tika atgādināts, un ģenerālsuperintendents norādīja, ka ir pagarināts atlikuma termiņš no 2 gadiem līdz trim tiem, kas nemāk lasīt un grib komunicēties vai precēties, bet ir ideja pagarināt šo laiku līdz 6 gadiem.⁵⁸ Šaudīns norāda, ka faktiski visi Vidzemes ģenerālsuperintendenti 18. gadsimtā bija pozitīvi noskaņoti un ieinteresēti zemnieku skolu un izglītības uzlabošanā un regulāri piedāvāja savus projektus landtāgam, diemžēl pēdējais to realizācijai neatvēlēja īpašu uzmanību un vēl mazāk līdzekļus, un projekti tā arī netika īstenoti.⁵⁹ Kā iemeslus šādai augsto kungu rīcībai varētu minēt gan apgaismības ideju ietekmi, ar kurām tie bija iepazinušies paši, gan augstākās laicīgās varas – pirmkārt, jau ģenerālgubernatora, otrkārt, Vidzemes landtāga – faktiski permanento interesi par skolu lietām guberņā.

Iepriekš jau tika pieminēts, ka bērni dažādu iemeslu dēļ netika sūtīti skolā. Viens no tiem bija vecāku vienaldzība un neizpratne par skolas nepieciešamību un noderību. Daļēji to centās apkarot ar sodu sistēmu. Tā 1731. gada 9. oktobrī klajā nāca Virskonsistorijas priekšraksts, kas noteica: tas, kurš savu bērnu vai audzēkni, ja tas iekļauts mācītāja sarakstā, nesūta skolā, par pirmo kavējuma nedēļu tiek sodīts ar 4 feniņiem, par otro ar 6, par trešo ar 8 feniņiem un tā tālāk par labu baznīcai, bet, ja šī ietiepība turpinās, tad tēvs un māte tiek sodīti ar rīkstēm muižā vai pie baznīcas.⁶⁰

Paralēli mācībām draudzes un muižas skolās zināšanas jaunā paaudze varēja apgūt mājniecības ceļā – tas bija veids, kas Zviedrijā līdzīgos apdzīvotības apstākļos arī bija attīstīts un darbojās samērā veiksmīgi. Parasti šādi bērnus apmācīja pirmajā mācībām paredzētajā gadā, kad neatradās vieta skolā vai arī bija citi attaisnojoši iemesli (pārāk liels attālums no mājām līdz skolai, bērna darbaroku nepieciešamība saimniecībā), un pirms Lieldienām viņi bija jāatrāda draudzes mācītājam pārbaudei. Ja rezultāti bija slikti, tad skolas apmeklējums nākamajā ziemā bija obligāts, pretējā gadījumā atkal draudēja sods.⁶¹ Mājskolotājs parasti bija kāds lasītpratējs no saimes, dažreiz arī kooperējās vairākas saimes kopā un bērni pulcējās vienās mājās. Var pieņemt, ka pakāpeniski kvalitatīvas mājniecības iespējas pieauga, jo arvien vairāk lauku sētās dzīvojošo bija izgājuši skolas gaitas. Tomēr realitātē ne vienmēr tā bija, un mājniecības rezultāti 18. gadsimta vidū lielākoties

bija slikti un neviesa jebkādas cerības, ka te varētu gaidīt kādus uzlabojumus, tādēļ vēlāk šo sistēmu sāka izskaust kā bezperspektīvu. Taču gadsimta beigās tā uzlabojās un sāka arvien veiksmīgāk konkurēt ar baznīcas organizētajām skolām, lai jau 19. gadsimtā daudzviet kļūtu par dominējošo zemnieku jaunās paaudzes apmācības institūtu.

Minimālais sasniedzamais rezultāts skološanā bija visnotaļ pieticīgs – katķisma piecu galveno gabalu ar izskaidrojumu zināšana. Ja tas tika panākts, tad varēja uzskatīt, ka pamatmērķis ir sasniegts. Tajā pašā laikā, ja skolēnam šīs lietas nepadevās, viņu varēja paturēt apmācībā ilgāku laiku. Katķisms bija arī galvenais kritērijs, vai jaunie cilvēki tiks pielaisti pie komūnijas vai precībām vai ne. Līdztekus katķismam skolotājs centās iemācīt arī lasīšanu, kas toreiz zināmu metodoloģisku apsvērumu dēļ bija samērā sarežģīts process, kas sastāvēja no divām daļām. Vispirms bija jāapgūst faktiski lasīšanai nekam nederīgā boksterēšana, un tikai pēc tam bērns drīkstēja mācīties lasīt. Pamatā lasītprasme vēlāk noderēja dziesmu grāmatas un Bībeles praktiskā ikdienas izmantošanā.

18. gadsimts ir arī privātu iniciatīvu laiks, jo sevišķi cilvēkiem, kuri, inficējušies ar apgaismības pozitīvo bacili, centās dot gaismu arī saviem līdzcilvēkiem. Paraleli konsistorijas un bruņniecības darbībai zemnieku jaunatnes izglītošanā bija sastopami arī atsevišķi indivīdi, kuri īpaši neskatījās uz oficiālo institūciju darbību un paši mēģināja paveikt ko noderīgu. Tāds bija arī Ēveles mācītājs, vēlākais Vidzemes luteriskās baznīcas ģenerālsuperintendents Jākobs Lange (*Jacob Lange*). Dzimis Kēnigsbergā un turpat izstudējis teoloģiju, kā arī nedaudz papildinājies valodās, it īpaši lietuviešu, viņš 1736. gadā nonāca Vidzemē, kur sāka strādāt Ēveles draudzē, sākumā gan nezinādam latviešu valodu. Savu pirmo sprediķi viņš tāpēc noturēja vāciski un loģiski nesaņēma toreizējā ģenerālsuperintendenta Jākoba Benjamina Fišera akceptu. Tomēr, brīnumaini ātri iemācījies latviski, Lange drīz vien varēja sākt strādāt kā draudzes mācītājs. Un jau 1738. gadā viņš ļoti kritiski bija novērtējis zemnieku skološanās iespējas un organizēja savā draudzē mazu semināru, kas gatavotu skolotājus lauku skolām tuvākajā apkārtnē.⁶² Langes interese par filoloģiju sekmēja viņa darbošanos arī nedaudz citā virzienā – viņš pievērsās latviešu valodas studijām un kļuva par augstas raudzes latviešu valodas ekspertu. Viņš bija pārliecināts, ka tikai ar labām valodas zināšanām viņam izdosies veiksmīgāk uzrunāt zemniekus caur savu sprediķi, katehizējot vai nodarbojoties ar dvēseles kopšanu. Cits viņa rūpju bērns bija Bībeles jauna

latviešu tulkojuma edīcijas sagatavošana. 1772. un 1777. gadā tika iespiesta divos sējumos Langes latviešu vārdnīca.⁶³ Tomēr šķiet, ka šeit svarīgāk ir pieminēt Langes kopdarbību ar mediķi Pēteri Ernstu Vildi (*Peter Ernst Wilde*), izdodot 1765. gadā latviešu valodā pamācošu grāmatu medicīnā "*Latweeschu Ahrste jeb ihsa mahziba no tham Wahjibahm, un no schahs Semmes Sahlehm, ar kurrahm Zilwekus un Lohpus warr ahrsteht un issahloht. Ar daschu zittu labbu Sinnu un Padohmu, teem Widsemneekeem un Kursemneekeem par labbu sarakstihts, un Drikkos isdohts*". Tā neapšaubāmi ir apgaismotam cilvēkam tipiska rīcība – ne tikai pašam mācīties un pilnveidoties, bet ar savām zināšanām dot gaismu arī citiem. Kā mēs redzam vēlāk, tad tieši veselības mācība ir viens no pirmajiem priekšmetiem, ar kuru tiek papildināts sākotnēji tik skopais lauku skolā mācāmo priekšmetu saraksts.

Viens no veidiem, kā mēģināt uzlabot vai vismaz uzturēt jau esošā līmenī izglītības lietas, bija nepārtrauktas intereses izrādīšana un dažādu kontroles pasākumu veikšana. Gan garīdzniecībai, gan bruņniecībai joprojām šķita, ka tieši vizitācijas ir ļoti piemērotas situācijas zemnieku izglītības jomā kontrolei, tāpēc 1759. gada Vidzemes landtāgā atkal tika lemts par pasākumiem, kādus ģenerāl-superintendents piedāvā, un viens no galvenajiem kārtējo reizi bija baznīcu vizitācijas.⁶⁴

Būtiska nozīme bija vēsturē samērā plaši zināmajam 1765. gada landtāgam, kurā tika pieņemti 13 lēmuma punkti lauku skolu regulācijai.⁶⁵ Zīmīgi, ka ģenerālgubernatora Džordža Brauna (*Georg Browne*) 26. janvārī tapušajos un 4. februārī iesniegtajos priekšlikumos skolu lietas sekoja tūlīt aiz baznīcas jautājumiem. Vispirms jau tika prasīts, lai skolu lietas būtu bruņniecības rūpju lokā. Brauns norādīja, ka laukos trūkst gan pienācīgu skolas ēku, gan prasmīgu skolotāju, gan arī muižniecības labās gribas ko darīt lietas labā. Augstā amatpersona izteica vēlējumu landtāgam pieņemt skolu darbību regulējošus priekšrakstus un jo sevišķi padomāt par skolotājiem, kurus varētu izmantot arī kā katehētus. Brauns bija pārliecināts, ka zemnieku izglītošana dos labumu kā valstij, tā muižniecībai, bet it īpaši pašiem zemniekiem, ļaujot tiem kļūt tikumīgākiem un arī iegūt laicīgu labklājību. Brauns norādīja, ka tajās draudzēs, kur jau savlaicīgi bija parūpējušies par skolu būvi, zemnieku labklājība jau tagad esot ieraugāma atšķirībā no draudzēm, kur skolu būve vēl kavējas – tur zemnieki joprojām grimstot tumsībā un nezināšanā.⁶⁶ Šādu augstākās varas pārstāvja viedokli var vērtēt kā zināmu lēcienu uz augšu

varas izpratnē par vienkāršās tautas izglītošanu, ieraugot no tās ļoti konkrētus pozitīvus labumus.

Savā uzrunā par nepieciešamo lēmumu pieņemšanu ģenerālgubernators arī norādīja, ka zināms stimuls ko darīt ir baznīcu vizitācijas, diemžēl dažviet jau 20 gadus tās nav notikušas un tur visi guļot letargiskā miegā.⁶⁷

Tas, ka no visiem Brauna landtāgā izvirzītajiem jautājumiem (11 problēmas jeb prepozīcijas) tieši skolu lietas tika izdiskutētas pirmās, kā to liecina landtāga protokoli,⁶⁸ norāda uz šī jautājuma aktualitāti. Tajā pašā laikā jāatceras, ka Brauns izvirzīja arī prasību par zemnieku stāvokļa – kā tiesiskā, tā materiālā – uzlabošanu un tai vēltāja lielāko daļu savas runas,⁶⁹ bet tas neapšaubāmi nebija jautājums, kuru muižniecība bija gatava tik viegli risināt, un tā, iespējams, pat mēģināja novilcināt sarunu sākšanu par šo tik sāpīgo lietu.

9. februārī bruņniecībai tika darīti zināmi Virskonsistorijas priekšlikumi, kurus pēc diskusijām nodeva atpakaļ komisijai pilnveidei.⁷⁰ Šis gadījums labi parāda divu varas hierarhijā esošu institūciju sāncensību – bruņniecība uzskatīja sevi par augstāku un centās neizlaist no savām rokām kontroles mehānismus, lai paliktu situācijas noteicēja, kamēr vietējā luteriskā baznīca kā reālā skolas lietu organizētāja un realizētāja centās diktēt savus noteikumus, mēģinot vai nu atbrīvoties no bruņniecības virsuzraudzības, vai vismaz saglabāt zināmu patstāvību. Te gan jāņem vērā, ka 18. gadsimtā baznīcas pārvalde vienmēr bija t.s. jauktā tipa – blakus baznīcas cilvēkiem – mācītājiem identā skaitā bija arī laicīgās personas – bruņniecības pārstāvji.

12. februārī priekšlikumi par baznīcām un skolām bija tiktāl sagatavoti, ka tos atkal varēja piedāvāt landtāgam, lai tas tos akceptētu. Attiecībā uz skolu lietām landtāgs atzina, ka ir nepieciešams uzlabot zemnieku jaunatnes audzināšanu un katrs landtāga delegāts ir pielicis spēkus šo lēmumu pilnveidē. Landtāgs apstiprināja, ka būtiska problēma ir labu skolotāju trūkums un atrast viņus pašreiz zemē ir gandrīz neiespējami, jo sevišķi pēc tam, kad tika slēgts hernhūtiešu nodibinātais skolotāju seminārs Valmierā un vēl dažas mācību iestādes citviet. Bruņniecība, faktiski līdzīgi hernhūtiešiem,⁷¹ atzina, ka skolotāji ir jāgatavo no vietējiem zemnieku kārtas pārstāvjiem, nevis jāmeklē ārpusē. Turklāt arī paši zemnieki savus bērnus drīzāk sūtīs skolā, kur skolotājs ir nevis svešinieks, bet gan savējais. Līdz ar to tika nolemts:

1. Attiecībā uz māj mācību: tie vecāki, kas var saviem bērniem iemācīt lasīšanu un mazo katķismu, to dara, un vēlāk viņu iemācītais

tiek pārbaudīts, un pēc tam jau šie vecāku sagatavotie bērni var turpināt izglītību draudzes skolā. Bērni, kuru vecāki nav spējīgi saviem bērniem dot šīs zināšanas, tiek uzskaitīti pie *possessores*, respektīvi, muižu īpašniekiem, un tiem ir jāparūpējas par viņu pirmās pakāpes izglītošanu. Tādēļ vajadzētu muižā sagatavot 2–3 lasītpratējus, kas tad varētu mācīt lasīt un arī mazo katķismu. Šīs apmācības varētu notikt muižā vai kādā pagastā. Jācenšas, lai šajā zemākajā līmenī bērni atastos sev vislabāk zināmā un drošā vidē.

2. Tā kā zemnieki savus bērnus skolā sūta nelabprāt, tad draudžu mācītājiem ir jāuzskaita visi bērni, kas sasnieguši skolas vecumu un kuriem nevar nodrošināt mājas apmācību, un par to jāinformē muižnieki. Tiem caur pērminderiem vai kubiasiem igauņu daļā ik pa 8 dienām jāapmeklē skola, un no skolotāja jānoskaidro kavētāji un par to jāziņo muižniekam. Tā kā bieži šie skolas bērni ir vecākiem vienīgie lopu gani, tad, lai nebūtu saimniecībām zaudējums, mācībām jā sākas pēc Mārtiņiem un jābeidzas ap Lieldienām.

3. Tā kā zemnieks, kuram būs uzlikts pienākums veikt jaunatnes “informāciju”, nevarēs pildīt pilnībā līdzšinējos pienākumus, muižniekam viņam jādod kādas atlaides klausās, nodevās vai citādi.

4. Tā kā mazām muižām šādu skolu iekārtošana varētu būt problemātiska, tiek noteikts, ka muižās ar 5 arklīm un vairāk ir jābūt skolai, kamēr mazākas ir atbrīvotas no tā, kaut arī, ja ir spējīgas, var ierīkot skolu, bet var arī sūtīt bērnus baznīcas draudzes skolā.

5. Mācītājam jāvizitē šīs muižu skolas katras 4 nedēļas un par iztrūkstošajiem jāziņo muižniekiem. Bērni, kas tiek apmācīti mājapmācības kārtībā, uz Lieldienām jāpiestāda mācītājam eksaminēšanai.

6. Ja bērns šajā zemnieku skolā ir apguvis lasīšanu un mazo katķismu, tad ar muižnieka un mācītāja akceptu viņš var tālāk izglītoties draudzes skolā.

7. Baznīcas draudžu skolas ir jau lielākoties labā stāvoklī, un vietās, kur to vēl nav, steidzami jāierīko, par ko atbildīgi ir baznīcu priekšnieki un apriņķī baznīcu virspriekšnieki.

8. Mācītāju pamatrūpei jābūt ne tikai vienreiz 4 nedēļās vizitēt skolas, bet arī šajā laikā un gatavojot jauniešus komūnijai dot viņiem izpratni par kristietību, nevis likt tikai iekalt katķisma pamatgabalus. Ticībai jāklūst par sirdslietu un pārlicību.

9. Ja kāds no *possessore* ir nolaidīgs, tad par to mācītājam jāziņo baznīcas priekšniekam (gadījumā, ja vainīgais ir baznīcas

priekšnieks, tad virspriekšniekam) un tālāk virspriekšniekam aprīņķī, un vainīgajam piemērojams sods 10 valstsdālderu apjomā par labu draudzes baznīcai.

10. Ja mācītājs neziņo muižu īpašniekiem par skolu kavētājiem un nevizitē skolas ik 4 nedēļas vai kā citādi ir nolaidīgs savos mācītāja pienākumos, tad par to muižniekam jāziņo baznīcas priekšniekam un tam tālāk virspriekšniekam, un šādi pārkāpumi nedrīkst palikt nesodīti.

11. Mācītājam katru gadu laikā, kad skola ir beigusies, respektīvi, ap Georgiem (Jurģiem), ir jāsūta ziņojums baznīcas virspriekšniekam par bērnu skaitu, kāds bija privātās skolās, cik varēja būt un kādu iemeslu dēļ nebija, kā arī par bērnu sekmēm.

12. Līdzīgs ziņojums jāsūta muižniekam savas draudzes baznīcas priekšniekam, un tālāk šis ziņojums kopā ar baznīcas rēķiniem nonāk pie baznīcas virspriekšnieka, kur to pievieno mācītāja ziņojumam. Ja kāda no pusēm bijusi nolaidīga savos pienākumos, tad to var pārbaudīt un attiecīgi sodīt vainīgo.

13. Liela un zemniekiem nepārvarama problēma ir skolai nepieciešamās grāmatas, respektīvi, to dārdzība. Šeit dažas grāmatas cena ir piecas ceturtdaļas dāldera (5 ortigi), kamēr faktiski tai vajadzētu maksāt, ņemot vērā drukāšanas izmaksas un transporta izdevumus, tikai trīs ceturtdaļas dāldera (3 ortigus). Tāpēc šis jautājums būtu jārisina muižniecībai, meklējot ceļus lētu grāmatu – ābece, dziesmu grāmatas, Bībeles, katķisma, lūgšanas grāmatas – iegādei.⁷²

Šis samērā apjomīgais dokuments ir faktiski viens no pirmajiem, kurā diezgan detalizēti izanalizēta reālā situācija un piedāvāti samērīgi un reāli īstenojami pasākumi zemnieku skolu ierīkošanā un zemnieku jaunās paaudzes piesaistē tām. Neapšaubāmi šāds piegājiens, ieguvis augstākās varas akceptu, varēja daudz efektīvāk sekmēt muižnieku un draudžu ganu līdzdarbību zemnieku bērnu izglītošanā.

Lai arī var uzskatīt, ka ar šo dokumentu Vidzemē tiek noteikts obligātais skolu apmeklēšanas pienākums,⁷³ tomēr par obligāto izglītību vēl runāt ir stipri pārāgri, jo realitātē lēmuma izpilde nebija perfekta un zemnieku izglītošanas ceļā vēl bija ļoti daudz šķēršļu.

Cik veiksmīgi tika realizētas 1765. gada landtāgā pieņemtās normas lauku skolu jomā, liecina 1785.–1787. gada vispārējā skolu vizitācija. Protams, bija vietas, kur joprojām vēl skolu trūka,⁷⁴ ne visur tās bija apmierinošā stāvoklī, tāpēc 1787. gada 20. jūlijā ģenerālgubernators ar patentu lika atbildīgajiem pie sirds, ka skolas ir jāierīko gaišas,

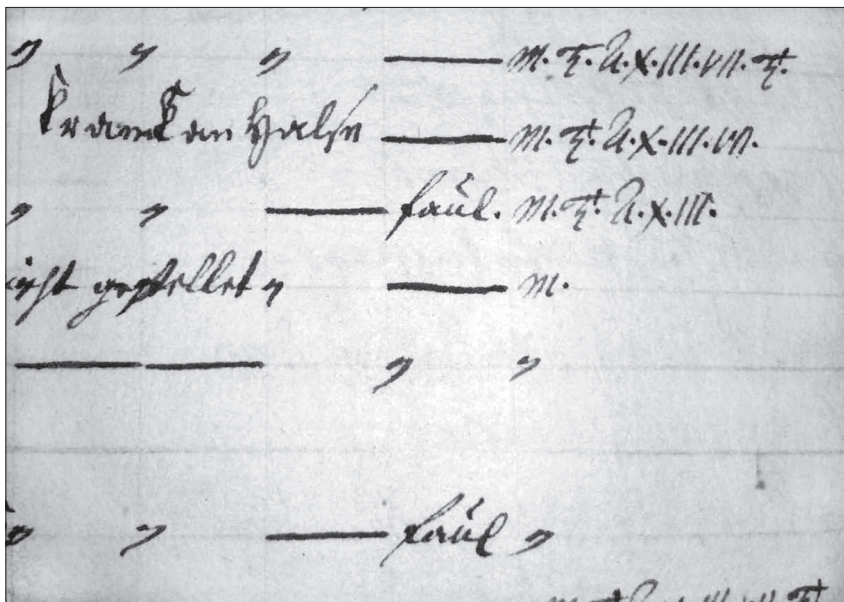
plašas, apkurinātas; jāmeklē un darbā jāpieņem darbīgi skolotāji; jāizrāda lielāka gādība par skolēniem, tos nodrošinot ar pārtiku.⁷⁵

Detalizētāku ieskatu par panāktajiem rezultātiem zemnieku jaunās paaudzes izglītošanā sniedz regulārās atskaites apriņķu baznīcu priekšniecībai.⁷⁶ Lai arī to kvalitāte ir samērā līdzīga, tomēr starp ziņojumiem, kurus sagatavoja draudzes gans, var atlasīt gan diezgan formālus, gan ļoti nopietnus un kritiskus, ar bagātīgu informāciju par bērniem, viņu zināšanām, izglītošanas problēmām. Parasti tika ziņots par apmācības vecumu sasniegušo bērnu kopskaitu, viņu sadalījumu pa skolām (draudzes, muižas, pagasta) vai mājniecībā esošajiem. Bieži ziņojumiem nāca līdzī ar vārdisks visu bērnu saraksts. Tomēr ir viens mācītājs, kura gatavotie dokumenti mums rāda ne tikai vispārējo statistiku, bet arī faktiski pirmo reizi sniedz informāciju par to, ko tad reāli katrs konkrētais bērns ir mācējis (sk. attēlu). Tas ir Rūjienas draudzes mācītājs Karls Šulinuss (*Carl Schulinius*). Par 1765./1766. mācību gadu viņš norāda, ka bērniem jāzina šādas lietas: rīta lūgšana, galda lūgšana, vakara lūgšana, 10 baušļi, trīs gabali (*Dreyarticul*), septiņas lūgšanas, svētā kristību lūgšana, grēksūdze, svētā vakarēdiena lūgšana, 23 jautājumi: vai tu tici, ka esi grēcinieks? utt.⁷⁷ Tāpat mācītājs ir apkopojis draudzes skolā ejošo bērnu sekmes dziedāšanā – no visa apgūstamo melodiju klāsta ir iemācītas dziesmas Nr. 17, 5, 21, 24 un 15, turklāt ir tikai daži bērni, kas prot visas, kamēr daļa tikai kādu daļu, bet vēl prāvs pulciņš vispār nav spējis iemācīties pat vienu dziesmu.⁷⁸ 1771. gadā īpaši jauni sasniegumi dziedāšanā nav vērojami, tomēr šajā gadā ar melodiju apguvi sevišķi izcēlies paša skolotāja audzēbēris Jānis, kurš no 26 sarakstā esošajām bija iemācījis 25 melodijas.⁷⁹ Nākamajā gadā viņš apguvis arī 26. dziesmu.⁸⁰ 1782./1783. mācību gada atskaitē baznīcas virspriekšniecībai sniegta samērā interesantas ziņas, proti, skolēni tiek dalīti 4 grupās pēc viņu zināšanām – ābečnieki (apgūst alfabētu), boksterētāji, lasoši katķismu un labi lasošie. Mācītājs atzīmējis arī problēmas, ar kurām viņš sastāpies, organizējot savas draudzes zemnieku bērnu skološanu:

1) ne visi bērni tiek savlaicīgi nodrošināti ar savām grāmatām un tikai tad, kad sāk nākt skolā, tās dabū no citiem, tāpat viņiem trūkst ziemas drēbju un maizes;

2) tā kā bērni bieži tiek nodoti no viena saimnieka pie cita, tad pērminderis nespēj tam izsekot un precīzi ziņot, kur katrs bērns atrodas;

3) bērnus, kad tie vēl nav kārtīgi iemācījušies lasīt, saimnieki liek pie darbiem.⁸¹

Rūjienas draudzes mācītāja Karla Šulinusa baznīcas virspriekšniekam iesniegtā ziņojuma norādes par skolēnu zināšanām (LVVA, 254–1–218, 3. lp.)

Tādējādi redzam, ka varas gaitēnos interese par tautas izglītību tikusi izrādīta gan 17. gadsimtā t.s. zviedru laikos, gan 18. gadsimtā, Vidzemei nonākot Krievijas rokās, tomēr šīs intereses pārvēršana reālās darbībās sāka sekmēties tikai apgaismības gadsimtā, kad idejas par izglītotu sabiedrību bija pārņēmušas jau zināmu iedzīvotāju daļu, kas tad varēja savā ikdienā investēt laiku, pūles un līdzekļus tautas izglītības organizēšanā, kamēr valsts joprojām aprobežojās ar noteikumu, bet ne naudas došanu. Tāpat var redzēt, ka ideja par tautskolu šajā laikā vēl ir ļoti miglaina, un viena no galvenajām problēmām ir neskaidrība par to, kas šādā tautai domātā skolā būtu jāmača. Vidzemē faktiski visi varas hierarhijas pārstāvji – laicīgais valdnieks, viņa varu reprezentējošais Vidzemes ģenerālgubernators, Vidzemes bruņniecība un Vidzemes luteriskā baznīca – bija iesaistījušies zemnieku bērnu izglītošanas organizēšanā, tomēr, ja pirmie divi pamatā bija intereses izrādītāji un prasīja no padotajiem kādas reālas darbības, tad bruņniecība un baznīca ne uzreiz bija gatavas pildīt rīkojumus un pavēles, turklāt 18. gadsimtā iezīmējās arī zināma rivalitāte starp

tiem, jo katrs gribēja paturēt zemnieku izglītošanā noteicošo lomu. Tikai 19. gadsimtā ar valsts kases līdzekļiem nodrošināta izglītības sistēma kļuva spējīga dot pozitīvus un ilgstošus augļus.

ATSAUCES

- ¹ Heinz Schilling (1999). Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. In: Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer (Hrsg.). *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart, S. 16, 27, 29.
- ² Gert von Pistohlkors (Hrsg.) (1994). *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, S. 203.
- ³ Heinrich Schaudinn (1937). *Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts*. München, S. 41; Johann Heinrich Guleke (1997). *Geschichte des livländischen Volksschulwesens*. Hrsg. v. D. Kühn, V. Daukste. Lüneburg, S. 37.
- ⁴ Ādolfs Klepers (1938). *Ģenerālsuperintendentis Kārlis Gotolobs Zonntāgs kā izglītības darbinieks*. Rīga, 15. lpp.
- ⁵ Turpat.
- ⁶ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 41.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Guleke. *Geschichte*, S. 36–37; Klepers. *Ģenerālsuperintendentis*, 15.–16. lpp.
- ⁹ Citēts pēc: Klepers. *Ģenerālsuperintendentis*, 16. lpp.
- ¹⁰ Guleke. *Geschichte*, S. 37.
- ¹¹ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 41; Klepers. *Ģenerālsuperintendentis*, 16. lpp.
- ¹² Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 41.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Guleke. *Geschichte*, S. 37.
- ¹⁵ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 41.
- ¹⁶ Turpat; Guleke. *Geschichte*, S. 37.
- ¹⁷ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 41.
- ¹⁸ A. A. Chuma (1970). *Ian Amos Komenskii i ruskaia škola*. Bratislava, s. 27.
- ¹⁹ Citēts pēc: turpat, 27. lpp.
- ²⁰ Turpat, 25., 26., 28. lpp.
- ²¹ Turpat, 28. lpp.
- ²² Turpat, 29. lpp.
- ²³ Turpat, 30.–31. lpp.
- ²⁴ *Dokumentensammlung Herder-Institut* (turpmāk: DSHI), 530, Livld. RA 87 (4), S. 110–113; Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 42; Guleke. *Geschichte*, S. 37.
- ²⁵ Klepers. *Ģenerālsuperintendentis*, 17. lpp.

- ²⁶ Alexander Tobien (1899). *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. Berlin, S. 39.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Turpat, 4. atsauce.
- ²⁹ Turpat, 40. lpp.
- ³⁰ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 42; Guleke. *Geschichte*, S. 37; Klepers. *Generälsuperintendents*, 17. lpp.
- ³¹ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (4), S. 495.
- ³² *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (4), S. 509.
- ³³ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (4), S. 538.
- ³⁴ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (4), S. 525.
- ³⁵ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (4), S. 539.
- ³⁶ Guleke. *Geschichte*, S. 37.
- ³⁷ Turpat, 38. lpp.
- ³⁸ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 42.
- ³⁹ Citēts pēc: turpat, 42. lpp.
- ⁴⁰ Turpat; Guleke. *Geschichte*, S. 38.
- ⁴¹ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 42.
- ⁴² *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (7), S. 89.
- ⁴³ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (7), S. 91.
- ⁴⁴ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (7), S. 132.
- ⁴⁵ *DSHI*, 530, Livld. RA 87 (7), S. 148.
- ⁴⁶ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 42.
- ⁴⁷ Turpat, 42.–43. lpp.
- ⁴⁸ Guleke. *Geschichte*, S. 38.
- ⁴⁹ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 1, S. 134–135.
- ⁵⁰ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 1, S. 53, 64.
- ⁵¹ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 1, S. 141.
- ⁵² *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 1, S. 135.
- ⁵³ Guleke. *Geschichte*, S. 38.
- ⁵⁴ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 46.
- ⁵⁵ Klepers. *Generälsuperintendents*, 17. lpp.
- ⁵⁶ Vija Daukšte (2005). Die lettische Volksschule auf dem Weg zu den Reformen des 19. Jahrhunderts. In: D. Kühn (Hrsg.). *Schulwesen im Baltikum. Baltische Seminare*. Bd. 8. Lüneburg, S. 124; *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam* (1987). Rīga, 51. lpp.
- ⁵⁷ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 2, S. 64, 68.
- ⁵⁸ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (9) 2, S. 148.
- ⁵⁹ Schaudinn. *Deutsche Bildungsarbeit*, S. 45.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Turpat.
- ⁶² Irene Ischreyt, Heinz Ischreyt (1990). *Der Arzt als Lehrer*. Lüneburg, S. 22.
- ⁶³ Turpat, 23. lpp.
- ⁶⁴ *DSHI*, 530 Livld. RA, 87 (11), S. 112.

- ⁶⁵ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 52; Guleke. *Geschichte*, S. 38.
- ⁶⁶ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 52–53.
- ⁶⁷ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 54.
- ⁶⁸ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 82.
- ⁶⁹ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 57–69.
- ⁷⁰ *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 113.
- ⁷¹ Gvido Straube (2000). *Latvijas brāļu draudzes diārijs*. Rīga, 51. u.c. lpp.
- ⁷² *DSHI*, 530, Livld. Ritterschaft 87 (12), S. 124–133.
- ⁷³ Guleke. *Geschichte*, S. 38.
- ⁷⁴ Turpat.
- ⁷⁵ Klepers. *Generālsuperintendents*, 17. lpp.
- ⁷⁶ Ziņojumi par apmācībā esošajiem bērniem baznīcas virspriekšniekam [vācu val]. *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (Rīga, turpmāk: *LVVA*), 254. fonds, 1. apraksts.
- ⁷⁷ *LVVA*, 254–1–218, 1.–7. lp.
- ⁷⁸ *LVVA*, 254–1–218, 8.–9. lp.
- ⁷⁹ *LVVA*, 254–1–218, 26.–27. lp.
- ⁸⁰ *LVVA*, 254–1–218, 31. lp.
- ⁸¹ *LVVA*, 254–1–218, 67. lp.

THE IDEA OF ELEMENTARY SCHOOLS IN THE DISCOURSE OF HIERARCHY OF POWER

Gvido Straube

Dr. hist., Professor at the Faculty of History and Philosophy, University of Latvia.

Scientific interests: modern history of Latvia, history of peasant schools in 17th–18th century Vidzeme.

E-mail: gvido.straube@lu.lv

In Latvian and Estonian modern history the impression has formed that during the so-called Swedish times, i.e. 17th century, the Swedish government had taken special care of peasant education in the Baltic provinces and as a result their level of education experienced rapid growth. In its turn, the Great Northern War brought not only the scourge of war, but also the decline of education. However, some scholars already at the beginning of the 20th century questioned this assumption, but in the archive documents clearly indicate that in the 17th century no significant attempts to improve education of the peasants were made, while in the 18th century changes are detectable in a number of acts which indicate both relatively rapid growth of the peasant school network and peasants' literacy growth.

Key words: church, school, peasant education, public.

Summary

The first interest in the peasant education in Vidzeme (Livland) was shown in the 17th century. The Swedish government's concern, though based on the law manifested in the issuance, can lead to the assumption that there had been some real progress. However, in reality the Swedish educational policy in the Baltic provinces had little efficiency and basically stayed just a good idea on paper. There was only one unique case when the prominent pastor of Alūksne (Marienburg) Ernst Gluck, most well-known for his translation of the Bible into Latvian, opened several schools for peasants of his parish. The most important was the order of the Swedish King Karl XI issued in 1687 that beside each church a school had to be built on the so-called sacristan ground ($\frac{1}{4}$ of a plough) so that the teacher could earn his livelihood. Thus, the foundation was laid for the opening of peasant schools, but that was all, because real construction and operation of schools had not yet been experienced in this century.

Historiography usually treats the turn of the 18th century as a century of mental decline, hence the peasant without promising any progress in education. However, one of the first orders of Peter the Great at the end of the war required to renew management of schools. By force of this order a number of activities aimed at improving the education of peasants were carried out throughout the century. Governor-General of Vidzeme George Browne was even convinced that peasant education had been closely related to their morals and delinquency. Thus, since 1765 he paid much attention to schools, especially to rural schools.

During his reign, the country fairly consistently tried to control peasant education. Pastors and nobles were responsible for it, and regular inspections of the new generation of peasants for their success at school were held. Originally, in the 1860s peasants' children had to go to the parish school, manor schools, and some of them were trained at home. In the 70–80s in many parts of Vidzeme parish schools were left empty and almost 100% of children were taught at home by their parents or other relatives, who had attended school earlier. At the same time, success rate did not decrease.

However, as in the 18th century the government had still not passed strict public education laws, the school foundation and children's training, especially in rural areas, depended on private initiative. Only in the 1930s the Russian Empire introduced in Vidzeme state designed and funded system of education.